

06

De trobadoresca a paródica: a lingua galega a través dos textos casteláns catrocentistas

Alexandre Peres Vigo
Universidade da Coruña

Resumo_ Coincidindo coa consolidación dos Trastámara no trono castelán (1369-1388), a lírica galega enfrontou un período de decadencia a través da chamada escola galego-castelá. Con todo, as referencias directas ao galego, como signo identificativo do reino da Galiza e dos seus habitantes, non deixaron de se acrecentar na literatura castelá catrocentista. Entre elas, sitúanse textos breves da segunda metade do século XV, tales como dialoxismos e sentenzas estereotipadas, en que se reproduce a lingua galega cunha auréola xocosa. A súa aparencia híbrida, así como a propia finalidade burlesca dos textos, permítenos identificar estas aparicións como os primeiros experimentos literarios onde o galego xa é obxecto de parodia e onde se manifesta a existencia de prexuízos lingüísticos antigalegos. Un recurso literario que se consolidará no século XVI e que se popularizará, especialmente no XVII, da man dos vilancicos casteláns de temática galega.

Palabras chave_ Lingua galega; prexuízos lingüísticos; século XV; literatura española.

Sumario_ 1. Introducción. 2. A lírica galego-portuguesa na Castela do catrocentos. 3. A lingua galega fronte a promoción do castelán. 4. O galego como lingua paródica: os testemuños catrocentistas. 4.1 *Refranes que dizen las viejas tras el fuego*. 4.2 *A Letra VIII* de Fernando de Pulgar (1486). 5. Conclusións. Referencias bibliográficas.

From troubadour poetry to parody: the Galician language through Castilian texts from the 1400's

Abstract_ At the time of the Trastámaras' strengthening of their hold in the Castilian throne (1369-1388), Galician lyrical poetry went through a period of decline, with the so-called Galician-Castilian school. Nevertheless, direct references to the Galician language as a distinctive sign of the kingdom of Galicia and its inhabitants kept increasing in number in Castilian literature from the 1400's. Among them we find short texts from the second half of the 15th century, such as dialogisms and stereotypical sayings, where the Galician language is presented under a facetious light. This hybrid presentation, as well as the mocking purpose of the texts itself, allow us to identify these instances as the first literary experiments where the Galician language is already the object of parody and where the existence of anti-Galician linguistic prejudice is revealed. This is a literary phenomenon that will become consolidated during the 16th century and grow popular particularly in the 17th through Castilian villancicos containing anti-Galician themes.

Key words_ Galician language; linguistic prejudices; 15th century; Spanish literature.

Contents_ 1. Introduction. 2. Galician-Portuguese lyrical poetry in 15th-century Castile. 3. The Galician language versus the promotion of Castilian. 4. Galician as a parodic language: the documentation from the 1400's. 4.1 *Refranes que dizen las viejas tras el fuego*. 4.2. *Fernando de Pulgar's Letra VII* (1486). 5. Conclusions. References.

1.**Introdución**

O ascenso dos Trastámara ao trono castelán na segunda metade do século XIV supuxo toda unha revolución ideolóxica no concerto ibérico (Jardin, 2000). A fin de superar o obstáculo dinástico acontecido co asasinato de Pedro I (1369), a corte Trastámara e os seus apoloxistas reforzaron o castelán-centrismo e o programa ideolóxico consolidado en tempos de Afonso IX¹ “o Sabio” (1252-1284) como ferramenta xustificadora do novo *statu quo*. Este afianzamento adquiriu verdadeira énfase durante o longo reinado de Xoán II de Castela (1406-1454), momento en que o impulso do castelán como lingua cortesá e de cultura se manifestou con gran intensidade non só fronte á tradición latina, mantida polo humanismo itálico, senón fronte ao resto de linguas e variedades lingüísticas existentes no conxunto da coroa, tales como o galego, “poco antes lingua *palaciana y trovadoresca*” (Pensado, 1999: 69). É durante estas primeiras décadas do século XV cando “se vive unha fase transitoria na que se conxuga a eclosión humanista co declive trobadoresco, froito do cal é a escola galego-castelá” (Polín, 1994: 21). Tras este apagamento literario, a sorte da lingua galega en Castela virá determinada pola propia política lingüística e ideolóxica do Estado castelán, concibindo a galega como unha lingua de “gallegos” e determinada esta, xa que logo, pola imaxe depauperada que estes adquirían progresivamente na sociedade do centro e do sur peninsulares.

2.**A lírica galego-portuguesa na Castela do catrocentos**

Eco da gran vitalidade de que gozou a lírica trobadoresca galego-portuguesa, o uso do galego fóra do seu ámbito xeográfico orixinal documéntase aínda na Castela catrocentista a través do que Henry R. Lang deu en chamar en 1902 como “escola galego-castelá” (*Gallego-Castilian Lyric School*) (Polín, 1994: 16). Termo hoxe amplamente cuestionado, esta escola –ou máis propiamente, período– viuse marcada pola decadencia das formas trobadorescas orixinais e o hibridismo lingüístico, alcanzando o seu máximo expoñente no *Cancionero de Baena* recompilado por Juan Alfonso de Baena e ofrecido a Xoán II de Castela por volta de 1430. É nesta obra compilatoria onde se insiren diversas composicións pertencentes a plumas non galegas, se ben cómpre lembrar que a vida e formación destes autores discorreu, principalmente, na centuria anterior, en concreto na segunda metade do século XIV, coincidindo coa desaparición dos Borgoña do trono castelán (1369). É o caso de poetas como Alfonso Álvarez de Villasandino (ca. 1350-1424), Pero González de Uceda, Francisco Imperial ou o arcediago de Toro (1345-1425), entre outros.

Sen dúbida, estes formaban parte daquela xeira de “deçidores e trovadores” casteláns, andaluces e extremeños que por volta do cambio de centuria aínda compoñían “en lingua gallega o portuguesa”, tal e como lembraba Íñigo López de Mendoza no seu *Prohemio* dirixido ao Condestábel de Portugal por volta de 1449 (Polín, 1994: 23). No entanto, a propia observación, a xeito de anécdota, do entón marqués de Santillana revela que ese uso alóctono non debía resultar especialmente coñecido entre os círculos cortesáns da altura, completamente alleos, se cadra, a un uso lingüístico daquela obsoleto.

1 Utilízase aquí a numeración rexia galego-leonesa para o soberano que a tradición historiográfica española denomina como “Afonso X”.

Mais como ten sinalado Olivera Serrano (2005: 373-375), a presenza de composicións en lingua galego-portuguesa até o primeiro cuarto do século XV, semella derivarse da forte presenza de aristócratas de orixe galega e portuguesa estreitamente ligados á coroa castelá. Entre eles cómpre destacar figuras galegas pertencentes á casa de Castro, como o conde Fadrique Henríquez e a súa irmá Beatriz de Castro, mais tamén notábeis aristócratas portugueses exiliados en Castela, entre os que estaban os fillos de Inés de Castro, e especialmente a propia raíña Beatriz († ca. 1420), viúva de Xoán I de Castela. Sabido é que moitos destes personaxes, os máis deles nados na segunda metade do século XIV, posuíron cortes literarias propias ás que cabe adscribir nomes de autores como Roi Lopes de Aguiar, Pedro de Valcarce ou Gonzalo Rodrigues, arcediago de Toro. No entanto, como sinala Olivera Serrano (2005: 376-378), a progresiva asimilación deste continxente asentado, principalmente, na meseta, así como o propio esgotamento biolóxico da gran parte da súa xeración no primeiro cuarto do século XV supuxo a fin da presenza en Castela da lírica galega-portuguesa, en calquera caso, xa moi influída polo castelán.

Verbo desta última cuestión, Polín (1994: 167-178) xa sinalou como gran parte do corpus lírico do epílogo trobadoresco galego-portugués acusa un grao de castelanización tan alto que mesmo nalgúns composicións resulta difícil atopar elementos nitidamente galegos, especialmente en cancioneros serodios como o *Cancionero de Palacio* (1437-1443) e o *Cancionero de San Román*. Para o estudoso, esta práctica castelanizante evidencia a decidida vontade dos amanuenses por traducir estas composicións, adaptando o que podía entenderse como un código arcaico ou estraño ás novas tendencias literarias –e políticas– que se desenvolvían na corte. Estas pasaban, principalmente, polo prestixiamento do castelán, seguindo o proxecto lingüístico-cultural impulsado por Xoán II de Castela e que Monsalvo Antón encadra nunha auténtica “obsesión por expresarse literariamente en castellano” (2011: 47), o que, en última instancia, respondía a unha “orgullosa defensa de la identidad cultural de «el castellano» y de la identidad política de «lo castellano» (p. 48). Unha aposta político-lingüística que, entre outras consecuencias, motivou a sistemática tradución ao castelán dos textos clásicos en oposición ao humanismo itálico, mais tamén, inevitabelmente, o apagamento definitivo do galego-portugués como lingua trobadoresca no territorio castelán.

3.

A lingua galega fronte á promoción do castelán

Esvaída a influencia galega ou galego-portuguesa na lírica peninsular, o reinado de Xoán II (1406-1454) supón un punto de inflexión na promoción do castelán no conxunto da coroa de Castela, sendo elevada a código prestixiado como instrumento de poder e de cultura. Sen dúbida, un dos signos inequívocos da perda de espazos para a lingua galega en face do castelán foi a progresiva adhesión de intelectuais galegos a este na súa obra escrita, cuxo caso máis paradigmático talvez sexa o de Xoán Rodríguez de Padrón (Monteagudo, 1999: 200). A incorporación destas figuras ao castelán evidencia a perda dun espazo lingüístico que no reino de Galiza será ocupado, progresivamente, pola lingua de Castela, promovida como “la gran lengua de la propia monarquía y la sociedad civil y política” (Monsalvo Antón, 2011: 47).

Sen dúbida, a penetración do castelán entre os círculos culturais do reino de Galiza só foi posíbel a través da chegada a Galiza de destacadas dignidades foráneas, situadas polo poder rexio en posicións privilexiadas dentro do reino, especialmente tras a derrota do petrismo (Freixeiro Mato, 2010: 165). Neste proceso destaca a chegada de aristócratas casteláns próximos á nova dinastía, tal e como foi Pedro Enríquez de Castela (ca. 1355-1400), sobriño de Henrique II de Castela, e erixido en auténtico señor do reino tras a caída en desgraza

de Fernando de Castro (López Carreira, 2005: 405-415). Unha familia, os Enríquez, que “nunca abandonou as súas orixes lingüísticas castelás e que, pola súa grandeza, no canto de adaptarse aos contextos alleos conseguiu asimilar os contextos a si mesma” (Varela Barreiro & Pichel Gotérrez, 2016: 107). Xunto ao estamento nobiliario, o episcopado galego tamén sufriu un alto nivel de castelanización, pois as sés episcopais pasaron a seren ocupadas por dignidades castelás e/ou castelanófonas. Foron os casos, entre outros, de Rodrigo de Luna ou do andaluz Lope de Mendoza (1400-1445), quen estableceu de facto o castelán como lingua oficial no arcebispado ao manter “unha práctica unilingüe en castelán” (Monteagudo, 1999: 130). A eles aínda cabe sumar a figura de Alfonso Enríquez, bispo de Lugo entre 1476 e 1495, e responsábel da “primeira creba real, e tamén definitiva, do compromiso desta sé coa lingua da súa tradición escrita poslatina” (Varela Barreiro & Pichel Gotérrez, 2016: 107).

Para alén da crecente presenza de aristócratas e eclesiásticos foráneos e alleos á lingua galega, convertidos en auténticos “axentes activos da castelanización” (Freixeiro Mato, 2010: 164), durante o século XV tamén as altas esferas culturais galegas sufriron un proceso de asimilación, convertidos en “núcleo diglósico asimilado” (Mariño Paz, 1998: 192) a través da institución universitaria. Nese sentido, cobra especial importancia a formación de numerosos intelectuais na universidade salmantina, tales como Diego de Muros ou Alonso de Fonseca e Ulloa, non só en latín mais tamén en castelán. É, sen dúbida, nesta progresiva diglosia, onde se enmarcan as palabras de Mosé Arragel na súa *Biblia Hebraica* (1433), ao sinalar a presenza de interferencias lingüísticas cando “leoneses e sevillanos e gallegos” falaban castelán; elementos que delataban a súa orixe alóctona a oídos das xentes castelás (Mondéjar, 1991: 133). Porén, as referencias étnicas do rabino toledano tiñan como marco xeográfico a propia monarquía castelá e, xa que logo, denotan un bilingüismo derivado das relacións metrópole-periferia. Deste xeito, a diglosia referenciada límitase a súbditos non-casteláns do rei de Castela, fronte á omisión e/ou inexistencia de cataláns ou portugueses, pertencentes estes a Estados estranxeiros. Esta mesma idea é a que transmite o anónimo autor do *Tratado* filolóxico que, a mediados do século XV, lembraba como “en Ytalia [...] ay infinitos vocablos, que vnos non dizen commo otros nin los vsan, commo en Castilla los asturianos y gallegos” (en Fernández Gallardo, 2012).

Polas mesmas datas, en pleno reinado de Xoán II de Castela, será Alfonso de Cartagena (1385-1456) quen reincidirá na mesma concepción plurinacional e plurilingüística da coroa de Castela en *De Preeminencia* (ca. 1435), ao sinalar que “los castellanos e los gallegos e los viscaínos diversas naciones son, e usan de diversos lenguajes del todo” (en Monsalvo Antón, 2011: 65). Unha observación lingüístico-nacional que seguía a máxima isidoriana de que as nacións se distinguen pola súa lingua, e non a lingua pola súa nación (*quia ex linguis gentes, non ex gentibus linguae exortae sunt*)², permitindo ao burgalés exhibir a monarquía castelá no concerto internacional como unha potencia cuxos dominios se estendían sobre outras nacións (Fernández Gallardo, 2012). Porén, se en *De Preeminencia* a referencia ao galego se fundamentaba no intento por reflectir a grandeza da monarquía castelá, Cartagena referiríase ao galego noutros termos no seu *Duodenarium* (1442), obra onde se “enfátiza el parentesco del gallego y el castellano” (Fernández Gallardo, 2012) como fundamento da subordinación política de Galiza dentro da monarquía castelá:

El polaco del sur, aunque distinto por completo, es el más próximo al idioma de Bohemia, y no parece distar el uno del otro de forma a como el gallego lo hace del castellano. Ciertamente, esta diferencia en la pronunciación y el cambio de algunas letras y sílabas no conforman un idioma distinto cuando unos y otros pueden comprenderse sin intérprete (en Fernández Gallardo & Jiménez Calvente, 2015: 239-241).

2 Isidoro, *Etym.* IX, 1, 14 (véxase Lindsay, 1957).

En opinión de Fernández Gallardo (2012), diferentemente da apoloxía castelanista subxacente en *De Preeminencia*, a referencia de Cartagena ao aludir ao galego como unha lingua próxima ao castelán pretendía xustificar a unión política entre ambos pobos, non sen destacar que “unidos bajo una única lengua [estes] parecerían un único pueblo” (en Fernández Gallardo & Jiménez Calvente, 2015: 239-241).

Con todo, a unidade lingüística nos dominios do rei de Castela precisaba, en opinión de Cartagena, dun idioma hexemónico, o da propia corte, ao que humanista burgalés se refire no *Duodenarium* como “nostra Yspanica lingua” (Fernández Gallardo, 2012). A denominación, lonxe de resultar improvisada, respondía, como viu Fernández Gallardo (2012), ao soño dun Estado hispánico de creación inequivocamente castelá -e de inspiración neogoticista- polo que o intelectual transmitía auténtico fervor (en Fernández Gallardo & Jiménez Calvente, 2015: 197-198):

Con todo, lo que peor llevo es haber abandonado la denominación de España, algo que, según pienso, sucedió a causa de la división de los reinos que el propio emperador [Afonso VII] ordenó que se hiciera efectiva entre sus hijos [...]. Esta denominación habría sido más grata, más adecuada y más conocida entre las naciones lejanas [...]. No hay que pensar que esto proviene de la ignorancia, pues, al igual que dicen Aragón, Navarra o Portugal, así también podrían decir Castilla, pero casi nunca dicen rey de Castilla, sino de España; y, si Dios me prolongara la vida hasta el momento en que el reino de Granada, como espero de la clemencia divina, se reintegrara por completo bajo el poder de nuestro trono, con todo mi esfuerzo insistiría en que fuera retomado de nuevo el título de rey -si bien no el de emperador- de España.

Mais esa mesma reivindicación nostálgica da hispanidade, entendida como un proxecto político liderado por Castela debía fundamentarse, en opinión de Cartagena, sobre dous alicerces: a relixión, concibida como un elemento de cohesión fronte o Outro musulmán, e a lingua, cuxa pluralidade ibérica non deixaba de ser considerada un pecado divino que obstaculizaba a unidade hispánica. Desde esta perspectiva, o intelectual castelán defendía o monolingüismo como unha condición que engrandecía o Estado e evitaba a súa disgregación (en Fernández Gallardo & Jiménez Calvente, 2015: 259):

Para añadir una cosa más: España tenía una única lengua cuando todos de forma unánime, con una única boca y un único espíritu, tras despreciar la muerte y recibir crueles heridas, se unían para engrandecer la república; pero cuando nuestros mayores henchidos de soberbia desearon sobrepasar los unos a los otros, una vez que la república había alcanzado cierta extensión y habían sido expulsados los agarenos más allá del río Betis, que ahora llamamos Guadalquivir, ¿qué otra cosa comenzaron a edificar sino una torre de Babel? Así, su lengua se confundió y a menudo quedaron divididos en setenta y dos lenguas, es decir, en distintas, enfrentadas y casi innumerables formas de sentir.

Identificado, xa que logo, como un alicerce fundamental dun Estado ideal, mais tamén como un “instrumento de dominación” (Fernández Gallardo, 2012), as reflexión lingüísticas de Cartagena poden ser consideradas como precursoras dun imperialismo lingüístico castelán. Unha doutrina que será desenvolvida a finais do século XV, durante o goberno dos Reis Católicos, por intelectuais como de Antonio de Nebrija ou Gonzalo de Santamaría, debedores, en gran medida, dos postulados ideolóxicos de Cartagena.

4.

O galego como lingua paródica: os testemuños catrocentistas

Tal e como o sinalou Pensado (1999: 13), a “promoción de la *lengua castellana* a *lengua del imperio*” foi un proceso executado en detrimento doutras linguas e/ou variedades lingüísticas que se manifesta con plena intensidade no século XV. Esta diversidade de idiomas non só era concibida como un obstáculo para un proxecto nacional hispánico, tal e como xa o sinalara de modo xeral Cartagena, senón que, para alén diso, pesaba un forte castelán-centrismo na intelectualidade do centro e sur peninsular que consideraba as linguas no noroeste ibérico como “grosseras e ásperas” en comparación co castelán³. Quer como vía para dotar de prestixio o castelán, quer por ser o idioma de xentes alleas á meseta (Pensado, 1999: 2-13), o certo é que este desprezo polas linguas setentrionais da coroa resultou especialmente intenso, e temperán, no caso galego, coincidindo cronoloxicamente coa aparición, exigua mais crecente, de referencias pexorativas sobre a lingua e identidade galegas. É o caso da alusión ao galego como un idioma incomprendible, propio de xentes baixas e míseras, que xa se observa nos *Sermones* de Pedro Marín (ca. 1455) cando se refire ás dificultades que enfrontaría un galego en Austria se “demandasse pan”. Unha adaptación da composición de Ausiàs March que versa dun “viscahí qui·s troba·n Alemanyà, / paralitich, que no pot senyalar”. En ambos os casos, a escolla de minorías etno-lingüísticas setentrionais sen unha corte propia non resulta unha coincidencia trivial (Peres Vigo, 2020: 150-151).

Mais para alén de referencias indirectas como esta, é desde mediados do século XV cando de xeito paralelo emerxen, timidamente, as primeiras experiencias de uso do galego, entendida como lingua dos “gallegos”, en contextos burlescos e satíricos. Todo un recurso literario que acadará gran popularidade na literatura portuguesa renacentista (Navas Sánchez-Élez, 2007: 604-608) e que garda non poucas concomitancias co caso do “sayagués” da meseta, evidenciando unha tentativa por caricaturizar a lingua galega como unha “variedad burda y zafia” (García Martín, 2008: 51). É neste contexto político e sociolingüístico onde caben situar as lacónicas -mais significativas- aparicións da lingua galega en en *Los refranes que dizen las viejas tras el fuego* e aínda nas *Letras* de Fernando de Pulgar.

4.1 Refranes que dizen las viejas tras el fuego

Célebre mecenas das letras castelás catrocentistas, a Íñigo López de Mendoza (1398-1458) foille atribuída tradicionalmente a compilación dun dos primeiros refraneiros casteláns: o coñecido como *Refranes que dizen las viejas tras el fuego*. Composto por 725 paremias de diversa tipoloxía, os *Refranes* maniféstanse como un fiel reflexo da ideoloxía imperante na Castela catrocentista e, especialmente, do imaxinario estereotípico determinado polos valores culturais e relixiosos daquela sociedade. Non resulta excepcional, xa que logo, observar neles referencias de claro cariz antisemita: “al judio dalde vn palmo y tomara quatro” (en Bizarri, 1995: 79); islamófobas: “en vino, ni en moro, no pongas tu tesoro” (p. 90) ou misóxinas: “de la mala muger te guarda y de buena no fies nada” (p. 86). Mais para alén deste tipo de alusións, sen dúbida un dos aspectos

3 Ambos os dous termos foron os utilizados por García de Santamaría no seu prólogo de *Las Vidas de los Santos Religiosos de Egipto* (ca. 1486-1491) á hora de se referir ás linguas setentrionais da coroa de Castela: “tan grosseras e ásperas lenguas, como es Galizia, Vizcaya, Asturias e tierra de Campos” (en Mateo Palacios, 2013: XLVII- XLVIII).

máis interesantes dos *Refranes* resida no feito de se referir, por primeira vez, ao *gallego* dun xeito negativo, así como recoller paremias en que se inclúe –sen ben dun xeito sucinto– léxico galego. É o caso do refrán “Ayunas gallego a pesar de o demo” (en Bizarri, 1995: 79), a primeira paremia castelá, de considerarmos veraz a atribución ao Marqués de Santillana, que incorpora referencias directas aos galegos, e aínda a primeira en intentar reproducir a lingua destes.

Porén, a transcripción da paremia, así como a súa interpretación, resultou dispar, mesmo ao longo das súas reedicións (Sevilla, 1508, 1542; Valladolid, 1512, 1542; Toledo, 1537; etc). Foi o caso da edición de 1542, en que a transcripción desta se realiza baixo a forma “Ayunas gallego a pesar de odemo”, a través da que se evidencia a descoñecemento do editor, aparentemente incapaz de identificar o artigo. Este mesmo erro aínda se arrastraría en obras paremiolóxicas posteriores, nomeadamente nos *Origenes de la Lengua española* de Gregori Maians i Siscar (1737, II: 180). Cunha presenza exigua nas compilacións paremiolóxicas castelás, a diferenza doutros paremiólogos casteláns como Hernán Núñez, a paremia aínda chamaría a atención de Gonzalo de Korreas, quen a incorporaría ao seu célebre *Vocabulario de Refranes i Frases Proverbiales* (1627) baixo a forma “Aiunais gallego? Si a pesar de o demo” (1627: 32). No entanto, contra o criterio dos seus predecesores, Korreas, helenista, gramático e lexicógrafo, foi consciente do feito de a paremia se tratar, en realidade, dun dialoxismo, unha unidade paremiolóxica de natureza comunmente xocosa (Crida Álvarez & Sevilla Muñoz, 2013: 112). Deste xeito, a paremia resultaría unha unidade bimembre formada polo diálogo entre un interlocutor castelán –ou castelanófono– (– *Aiunais gallego?*) e outro, galego (– *A pesar de o demo*):

- Ayunas gallego?
- A pesar de o demo.

Con certeza, nin esta tipoloxía paremiolóxica, nin a presenza de galegos e a súa lingua podía sorprender a Korreas, quen xa no seu *Vocabulario* recollera diversos casos que conxugaban ambos elementos (1627: 420):

- Gallego, kiés ir a misa?
- No teño zapatos.
- Kiés ir a la taverna?
- Aki teño kuarto kuartos.

- Gallego, buelvetete moro, i darte é dos Rreales.
- No keiro.
- Darte é dos i medio.
- Ora dad aka, fillos e muller i todo.

Mais para alén das coincidencias formais e lingüísticas, non resulta menos relevante o “elemento xenófobo contra os galegos” (Conde Tarrío, 2004: 24) que impregna estes dialoxismos. Neles, o “gallego” fica retratado como un home desleal, herético e cobizoso, sendo obxecto de mofa pola súa baixeza moral mais tamén polo papel xocoso que adquire a lingua, tal e como acontecía con outros colectivos étnicos e/ou nacionais socialmente estigmatizados (Rey Sánchez, 2010: 18). Así o admitía o propio Gonzalo de Korreas no seu *Vocabulario* ao sinalar que neste tipo de dialoxismos “imítase la habla gallega i portuguesa”, á vez que lembraba como en Castela “solemos korrutamente imitar los lenguaxes de las nazionez vezinas” (1627: 208). Deste xeito, non resulta aventurado supor que cando se pronunciaba a parte galega do dialoxismo (“a pesar de o demo”) esta procuraba unha certa prosodia galega cun claro sentido cómico.

Sumado ao uso da lingua como recurso cómico, o propio significado da paremia semella certificar o seu ton burlesco cara aos galegos. Así o viu, como lembra Chacón Calvar (2015), Juan Antonio Saco Arce na súa *Literatura popular de Galicia* (1987: 308), cando interpretaba que a paremia “se burla de los que por necesidad sufren mortificaciones a que por virtud no querrían sujetarse, o de los que, no obstante sus malas mañas, no pueden salir de su miseria”. Con todo, á interpretación decimonónica do gramático galego xa se adiantara Francisco Fernández de Córdoba cando, na edición valisoletana de los *Refranes* (1541), este xa acompañara a paremia cunha glosa explicativa (en Bizarri, 2001: 161):

Ayunas gallego a pesar de o demo
El malo con mal se haze bueno

Embora resulte lacónica, o certo é que a interpretación ofrecida por Fernández de Córdoba gozou de éxito e foi utilizada en edicións posteriores, favorecida polo feito de a súa ser, precisamente, a versión utilizada, séculos máis tarde, por José María Sbarbi y Osuna no seu *Refranero general español* de 1874, e aínda por Foulché-Delbosc baixo o pseudónimo de Urban Cronan (1911). Sobre esta finalidade degradante tamén repararía Caramés Martínez, ao xulgar que a paremia constituía *per se* unha referencia danosa para o tipo de home galego, ao presentalo como “astuto e cobizoso” (1993: 113). Unha *interpretatio* que, se ben non se deduce do orixinal, si se observa na glosa que González de Córdoba dedicaba á paremia en 1541 cando identificaba o galego co “malo”. En calquera caso, o “mal” a que se refería o impresor non era outro que a miseria e a fame, é dicir, un xaxún obrigado polas limitacións económicas que, malia todo, permitía ao galego escapar do castigo infernal co/a “pesar de o demo”; só deste xeito, inmerecidamente, o malo –neste caso, o galego– “se haze bueno”, é dicir, un bo cristián. Así o viu Pensado ao advertir a relación que existía entre o refrán e a idea estereotipada que consideraba os galegos como pobres (1985: 124):

Este ayuno, a pesar do demo, y no a mayor gloria de Dios, es enormemente significativo. El hambre es mala consejera, y tal tipo de ayunos no entra dentro de los computables en el otro mundo, y además en éste daba pie a la formación de una imagen del gallego muy negativa.

Esta perspectiva interpretativa, que alude á “irremediable pobreza del gallego en tierras ajenas” (Chacón Calvar, 2015), baseada nun xaxún determinado pola necesidade en detrimento da doutrina moral ou relixiosa, é a mesma que subxace no refrán “Jejua gallego, que não há pão cozido” (en Pensado, 1985: 123), presente nos *Adagios portugueses reduzidos a lugares communs* de António Delicado (1651), no que semella ser unha versión portuguesa do devandito refrán castelán. Esta versión nacida ao sur do Miño evidencia a natureza burlesca do orixinal castelán á vez que revela o seu significado, identificando os galegos como pobres “consumidores de alimentos de baixa estima” (Saavedra, 2010: 287) cuxa dieta carecía de pan de trigo e carne (daquela, alimentos propios dos estamentos privilexiados). Unha idea, a da miseria galaica, sobre a que se inspirarían outras paremias posteriores como “a gallego pedidor, castellano tenedor”, recollida xa nos *Refranes o proverbios en romance* de Hernán Núñez de Toledo (1555: fol. 3v).

Se ben o carácter intrinsecamente anónimo destas paremia impide localizar a súa orixe, alén dun marco cultural netamente castelán, é posíbel, como apunta Chacón (2015), que esta nacesse dun “relato máis extenso que el refrán resume o proverbializa” ligado á figura do “demo” e o galego, mais que hoxe resulta descoñecido. Unha idea, a do relato perdido, que podería explicar a presenza do mesmo sintagma nominal en galego (“o demo”) noutro dos refráns compilados por Íñigo López de Mendoza: “O demo a los suyos quiere” (en Bizarri, 1995: 100).

4.2 A *Letra VIII* de Fernando de Pulgar (1486)

Nacido por volta de 1430 no reino de Toledo, Fernando de Pulgar exerceu labores destacados nas cortes de Xoán II e Henrique IV de Castela, aos que serviu como secretario, para alén doutras funcións diplomáticas. A pesar da súa vinculación a estes monarcas e, especialmente, ao cardeal Pedro González de Mendoza, fillo do marqués de Santillana, sen dúbida a produción literaria de Pulgar se viu favorecida durante o reinado dos Reis Católicos. Será baixo a súa protección e mecenado cando Pulgar reciba de Isabel e Fernando o título de cronista real en 1480, converténdose nun dos principais propagandistas políticos da parella rexia (Carrasco Manchado, 2008: 293-206). Fiel devoto da raíña Isabel, a quen dedicou *Claros Varones de Castilla* (Toledo, 1486), redactada ao xeito das *Generaciones y Semblanzas* de Pérez de Guzmán, a obra de Pulgar comprende títulos tan dispares como a *Chronica de los muy altos y esclarecidos Reyes Catholicos Don Fernando y Doña Isabel* ou as glosas das *Coplas de Mingo Revulgo*. Dentro da súa faceta de polígrafo, Pulgar tamén foi autor das coñecidas como *Letras*, un conxunto de trinta e dúas epístolas dirixidas a importantes figuras do seu tempo, en que predomina un ton satírico e, por veces, burlón (Zaharescu, 2017: 3), sendo publicadas entre 1485 e 1486. Entre elas, en opinión de María Zaharescu, sen dúbida destaca a *Letra VII* (impresa en 1486) polo seu ton “cómico” e os consellos cheos de humor (p. 22), que Pulgar destina –e titula– *Para el obispo de Tuy que estaba preso en Portugal en respuesta de otra*. O bispo aludido por Fernando de Pulgar non é outro que Diego de Muros (ca. 1405-1492), quen exerceu a dignidade episcopal na diocese tudense entre os anos 1472 e 1487. Pertencente a unha influente familia da ría do Tambre, este eclesiástico galego ocupou relevantes cargos na política castelá, quer como diplomático e embaixador, quer como capelán do propio Henrique IV de Castela. A súa estreita relación coa familia dos Mendoza permitiulle manter unha influencia destacábel na coroa, mesmo tras a chegada de Isabel e Fernando ao trono. Como bispo de Tui, desenvolveu un papel activo na política galega, mediatizado pola loita entre isabelinos e xoanistas, bando este último a que pertencía Pedro Álvares de Soutomaior, con quen mantivo unha forte conflictividade. Como consecuencia desta, Diego de Muros sería capturado en 1477 polas tropas aliadas dos Soutomaior e levado a Portugal (García Oro, 1976: 23), onde ficaría cativo até comezos de 1479, momento en que cabe situarmos a misiva epistolar redactada por Pulgar (en Zaharescu, 2017: 4):

Letra VIII: Para el obispo de Tuy que estaba preso en Portugal en respuesta de otra

Reuerendo señor encomendaros a la Virgen Maria. no era mal consejo. si ese vuestro cuñado os lo consejara antes que os prendieran. mas consejandolo despues de preso deuierades dezir **ja no poyde**⁴ segund que todo buen gallego deuia responder. Bien es señor que tengays deuocion en los miraglos de alguna casa de oracion segund lo conseja el cuñado. Pero junto con ella no dexeys de encomendaros a la casa de la moneda de La Curuña. o a otra semejante. porque entiendo que alli se fazen los miraglos porque vos aueys de ser libre. por ende señor prometed algo a vna casa de estas. e luego vereys por esperiencia el miraglo que vos esperays y vuestro cuñado os conseja. y abreuiaid quanto podieredes porque segund aca anda vuestra fazienda poco tenes agora para ofrecer a la casa. e ternes menos. o nada. si mucho os tardays.

Para alén do ton satírico e procaz con que Pulgar aconsella ao bispo encomendarse á casa da moeda da Coruña antes do que a calquera “casa de oración”, en clara alusión ao pagamento dun rescate, o texto da *Letra VIII* descóbrenos o uso dunha cita en lingua galega. Se ben a referencia resulta extremadamente sucinta, tal como o refrán compilado por Íñigo López de Mendoza, a sentenza introducida por Pulgar permítenos conxecturar diferentes interpretacións verbo da inclusión do galego por parte do cronista áulico.

4 A negra é nosa.

De carácter nomeadamente verbal, contrastivamente co dito “–Ayunas gallego? / –A pesar de o demo”, a cita de Pulgar revela un coñecemento básico da lingua –e da escrita– galego-portuguesa da época. Unha realidade lingüística da que, como diplomático, Pulgar non debía ser un completo descoñecedor se atendemos á relevancia dos asuntos galegos na política castelá durante a década dos 80 dese século e, especialmente, á viaxe dos Reis Católicos a Galiza en 1486, ano da publicación da *Letra VIII*. No entanto, o coñecemento demostrado por Pulgar non deixa de ser elemental, tal e como manifesta o carácter híbrido da sentenza. Nela, non só se observa a introdución da forma adverbial castelá “no” senón tamén o que semella ser a introdución dun trazo hipercharacterizador como o ditongo decrecente en “poyde”, talvez co obxectivo de dotar a forma dunha aparencia máis galega. Se este fose, en efecto, o caso, estaríamos perante un dos primeiros testemuños da mesma caracterización lingüística que, aplicada aos galegos, se observa con plena clareza no século XVI e aínda, con especial intensidade, nos vilancicos casteláns seiscentistas (véxase Álvarez, 2017).

Porén, lonxe de se presentar como unha fórmula de cortesía ou derivada dunha empatía lingüística, é o propio Pulgar quen invoca a cita galega, e a súa propia semántica, a un estereotipo étnico (“todo buen gallego”) que o autor non chega a explicar, se cadra por o considerar innecesario.

A pesar deste silencio, a referencia á galeguidade de Diego de Muros e á galega como unha sociedade monolingüe, en coherencia coas circunstancias sociolingüísticas coetáneas (Freixeiro Mato, 2010: 164-165), revela unha idea estereotipada por parte de Pulgar. Uns prexuízos que se manifestan na *Letra XXX* onde o autor non oculta certo desdén polas linguas (galego)portuguesa e árabe (“morisca”), desestimando a súa aprendizaxe pois “ni la vna lengua ni la otra valen la meytad de lo que costaron” (en Zaharescu, 2017: 223):

Dize asi mismo vuestra merced que andando por mandado de la Reyna con el duque de Viseo os cuesta saber la lengua portoguesa tanto como al conde de Castañeda la morisca quando se rescato de la prision de los moros. Ciertamente señor, am[b]os conprastes caro porque ni la vna lengua ni la otra valen la meytad de lo que costaron [...] allende de esto os deues conortar con el señor Rey de Portugal a quien costo mas dineros aprender la lengua castellana que a vos la portoguesa e nunca pudo aprender palabra de ella en todo el tiempo que en Castilla estouo.

Se ben o xuízo lingüístico de Pulgar non permite aclarar a dimensión do que este consideraba como “lengua portoguesa” nin a súa relación co galego, o parecer do cronista remítenos ao castelán-centrismo lingüístico que imperou entre a intelectualidade castelá da época (véxase Peres Vigo 2020) e que, como xa vimos, aparece na pluma de Alfonso de Cartagena décadas antes.

Por outra parte, a sentenza galega que o cronista castelán pretende reproducir vén a remarcar a imposibilidade do propio bispo para se liberar do cativerio (“ja no poyde”), vinculándoa directamente a unha idea estereotipada da xenuína galeguidade (“todo buen gallego”). Certamente, embora o carácter fugaz da referencia impida unha lectura plena da mesma, esta non resulta menos excepcional, constituíndo a única alusión étnica en todo o conxunto das *Letras* pulgarianas.

Sobre esta cabe conxectar que a referencia foi concibida para un público lector, coñecedor, xa que logo, do estereotipo no imaxinario colectivo da segunda metade do século XV. Unha imaxe que se viu marcada pola consideración pexorativa dos galegos, quer como habitantes míseros dunha *terra incognita*, quer como súbditos rebeldes de costumes baixos e inmorais. Nesta consideración enmárcanse plumas cultas pertencentes á

corte castelá, tales como Juan de Mena⁵ ou Alfonso de Palencia⁶, este último vinculado ao propio Pulgar como o seu predecesor no cargo de cronista real. Mais para alén da propia intelectualidade castelá, a imaxe negativa dos galegos tamén estivo presente entre o vulgo castelán do século XV, tal como o revela a existencia refráns despectivos como “Mete gallego en tu pajar, y faser se te ha heredero” (2006: 195), recollido por Diego García de Castro no seu *Seniloqium* (ca. 1478), e aínda do propio dialoxismo “–Ayunas gallego? / –A pesar de o demo”.

Por outra parte, non se pode esquecer que a figura do “gallego” estivo asociada na literatura castelá catrocenlista a figuras cómicas e/ou marcadas pola pobreza e a incapacidade. Esta consideración é a que se observa na referencia ao “moço del escudero gallego” que Fernando de Rojas incluíu en *La Celestina* (1499) e cuxa presenza responde, segundo sinalou Caramés Martínez, a unha narración xocosa ben coñecida polo público da altura (1993: 98). Unha realidade social á que Fernando de Pulgar, como calquera figura da súa posición, non podía ser entón alleo.

Mais no que atinxe á consideración lingüística introducida por Pulgar, esta tamén non pode ser desligada do retrato marxinal que tiña o prototipo de galego coetáneo (“todo buen gallego”) como tampouco da ideoloxía castelán-centrista do seu tempo. Nesta mesma liña cabe recordar o uso da lingua galega na propia paremia “–Ayunas gallego? / –A pesar de o demo” e aínda do vínculo entre lingua e pobreza/incapacidade que a figura do galego desempeña nos *Sermones* (ca. 1455) de Pedro Marín. Unha idea, a da pobreza de Galiza, xa visíbel en cronistas áulicos como Alfonso de Palencia e que se conformará plenamente apenas unhas décadas máis tarde (véxase Caramés Martínez, 1993: 31).

Esta incapacidade, física ou económica, así como o ton burlesco do que foi obxecto a figura do “gallego” na Castela de finais do século XV, permite conxectar que a cita galega escollida por Pulgar (“ja no poyde”) non estaba exenta de certo carácter xocoso. Unha natureza que entronca, precisamente, co ton satírico que caracteriza toda a *Letra* dedicada a Diego de Muros.

Desde esta perspectiva, deitamos a hipótese de a cita galega incluída por Pulgar responder a un uso burlesco da lingua. Este non só resultaría coherente co estereotipo pexorativo que os galegos posuían no imaxinario castelán da altura, mais tamén con outros testemuños literarios próximos no tempo e presentes na obra de Gil Vicente (ca. 1465- ca. 1536), tal e como ten sinalado Navas Sánchez-Élez (2007: 607).

Así, dun xeito homólogo ao testemuñado no caso do sayagués de León, o uso paródico da lingua no texto de Pulgar apenas conformaría un precedente dun fenómeno que avanzará, paseniña mais fortemente, nos séculos XVI e especialmente XVII a través dos vilancicos casteláns de temática galega (Buezo, 1994: 420).

5 Véxase a este respecto a referencia de Mena á “braua Galizia” como lugar onde “se cria feroce la gente” (Mena, 1501: fol. 15 [s.p.]).

6 Repárese na descrición dos galegos que ofrece Alfonso de Palencia en *Bellum adversus Granatenses* referíndose a estes como “gente hecha a la lucha sangrienta de encarnizados bandos, quebrantadora de toda fe y juramentos y entregada al lujo, a la glotonería y a las demás disoluciones” (Palencia, 1909: 255).

5.

Conclusións

A promoción do castelán e o esgotamento da lírica trobadoresca galego-portuguesa supuxeron a definitiva desaparición do galego como lingua literaria en Castela nas primeiras décadas do século XV. A política cultural e lingüística desenvolvida durante o reinado de Xoán II (1406-1454), especialmente a través da man de intelectuais como Alfonso de Cartagena, así como dos seus sucesores, resultou decisiva para que a lingua castelá se erixise como unha verdadeira ferramenta de prestixiamento e configuración do novo Estado castelán durante o Prerrenacemento. Ao abeiro do mecenado rexio, a lingua castelá ostentou, ao longo do século XV, unha presenza crecente no reino de Galiza e no conxunto da coroa castelá até relegar o galego daqueles espazos lingüísticos afíns aos novos gustos cortesáns. Neste proceso de asimilación, a mediados do século XV, a lingua galega adquiriu un valor nomeadamente identitario e a súa consideración social estivo determinada polos prexuízos antigalegos existentes en Castela. Estes resultan visíbeis a través da figura do “gallego” en exiguos, mais significativos, testemuños onde, por primeira vez, se documenta un uso paródico da lingua galega. Dun punto de vista temático e formal, estes testemuños temperáns, limitados a dialoxismos e sentenzas de carácter satírico-xocoso, representan os inicios dunha linguaxe híbrida que ao longo dos séculos XVI e XVII acompañará a moitos dos personaxes galegos presentes na literatura española.

Referencias bibliográficas

- Álvarez, Rosario (2017). "A lingua galega no espello. Edición e estudo de seis vilancicos cantados fóra de Galicia antes de 1650", *Madrygal. Revista de Estudos Gallegos*, 20 (Especial), 25-39. Dispoñíbel en <https://doi.org/10.5209/MADR.56219>
- Bizarri, Hugo (1995). *Refranes que dizen las viejas tras el fuego*. Kassel: Edition Reichenberger.
- Bizarri, Hugo O. (2001). "La glosa de 1541 a los refranes que dizen las viejas tras el fuego", *Olivar*, 2, 157-216.
- Buezo, Catalina (1994). "La figura del gallego en los villancicos toledanos de los siglos XVII y XVIII". En Lorenzo, Ramón (ed.), *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas*, Vol. IV, 417-447. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Caramés Martínez, Xesús (1993). *A imaxe de Galicia e os galegos na literatura castelá*. Vigo: Galaxia.
- Carrasco Manchado, Ana Isabel (2008). "Vana o divina vox populi: La recreación de la opinión pública en Fernando del Pulgar". En Nieto Soria, José Manuel, & López-Cordón Cortezo, María Victoria (eds.), *Gobernar en tiempos de crisis. Las quiebras dinásticas en el ámbito hispano (1250-1808)*, 287-305. Madrid: Sílex.
- Chacón Calvar, Rafael (2015). "Prestixio e desprestixio do galego en alleas terras". Dispoñíbel en <http://bouvard.blogaliza.org/2015/02/17/prestixio-e-desprestixio-do-galego-en-alleas-terras> (Consultado en 04.09.2017).
- Conde Tarrío, Germán (2004). "Hernán Núñez (1555) e Gonzalo de Correas (1627): os primeiros refraneiros galegos", *Cadernos de Fraseoloxía Galega*, 6, 27-56.
- Crida Álvarez, Carlos Alberto, & Sevilla Muñoz, Julia (2015). "La problemática terminológica en los estudios paremiológicos", *Anuari de Filologia. Estudis de Lingüística*, 5, 67-77.
- Fernández Gallardo, Luis, & Jiménez Calvente, Teresa (eds. e trads.) (2015). *El "Duodenarium (c. 1442) de Alfonso de Cartagena: cultura castellana y letras latinas en un proyecto inconcluso*. Córdoba: Almuzara.
- Fernández Gallardo, Luis (2012). "Lengua e identidade nacional en el pensamiento político de Alonso de Cartagena", *e-Spania* [En liña]. Dispoñíbel <http://journals.openedition.org/e-spania/21012> (Consultado en 02.05.2022). <https://doi.org/10.4000/e-spania.21012>
- Freixeiro Mato, Xosé Ramón (2010). "Lingua e poder político na Galiza e en Portugal durante a Baixa Idade Media". En Tavares Maleval, Mª Amparo, & Tato Fontaiña, Laura (eds.), *Estudos Galego-Brasileiros*, 4, 151-181. A Coruña: Universidade da Coruña.
- García de Castro, Diego (2006). *Refranes que dizen los viejos. Seniloquium*. Ed. e trad. de Cantalapiedra Erostarbe, Fernando, & Moreno Uclés, Juan.
- García Martín, José María (2008). "Relaciones entre los estados peninsulares y significado de las lenguas en la Baja Edad Media". En Elvira, Javier, Fernández-Ordóñez, Inés, García González, Javier, & Serradilla Castaño, Ana (eds.), *Lenguas, reinos y dialectos en la Edad Media ibérica la construcción de la identidad: homenaje a Juan Ramón Lodares*, 31-62. Madrid / Frankfurt: Iberoamericana & Verwuert.

García Oro, José (1976). *Diego de Muros III y la cultura gallega del siglo XV*. Vigo: Galaxia.

Jardin, Jean-Pierre (2000). "El modelo alfonsí ante la revolución trastámara. Los sumarios de crónicas generales del siglo XV". En Martin, Georges (ed.), *La historia alfonsí: el modelo y sus destinos (siglos XIII-XV)*, 141-159. Madrid: Casa de Velázquez.

Korreas, Gonzalo de (1627). *Vocabulario de rrefranes i frases proverbiales i otras fórmulas komunes de la lengua kastellana*. Biblioteca Nacional de España, Madrid (Mss/4450).

Lindsay, Wallace Martin (ed.) (1957) [1911]. *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive Originum Libri XX*. Vol. I. London: Oxford University Press.

López Carreira, Anselmo (2005). *O reino medieval de Galicia. Contribución á súa historia política*. Vigo: A Nosa Terra.

Maians i Siscar, Gregori [Mayáns i Siscár, Gregorio] (1737). *Orígenes de la lengua española, compuestos por varios autores*. Tomo II. Madrid: por Juan de Zuñiga.

Mariño Paz, Ramón (1998). *Historia da lingua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.

Mateo Palacios, Ana (ed.) (2013). *Flor de virtudes*. Zaragoza / Huesca / Teruel: Prensas de la Universidad de Zaragoza & Instituto de Estudio Altoaragoneses & Instituto de Estudios Turolenses.

Mena, Juan de (1501). *Las trezientas*. Toledo: Pedro Hagembach.

Mondéjar, José (1991). *Dialectología andaluza. Estudios*. Granada: Don Quijote.

Monsalvo Antón, José María (2011). "Poder y cultura en la Castilla de Juan II: Ambientes cortesanos, humanismo autóctono y discursos políticos". En Rodríguez San Pedro Bezares, Luis Enrique, & Polo Rodríguez, Juan Luis (eds.), *Salamanca y su Universidad en el primer Renacimiento: siglo XV*, 15-92. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.

Monteagudo, Henrique (1999). *Historia social da lingua galega: Idioma, sociedade e cultura a través do tempo*. Vigo: Galaxia.

Navas Sánchez-Élez, María Victoria (2007): "Visión de Galicia en escritores portugueses: el caso de Fernando Assis Pacheco (1937-1995) en *Trabalhos e paixões de Benito Prada: galego de Ourense que veio a Portugal ganhar a vida*". En González Fernández, Helena, & Lama López, Mª Xesús (eds.), *Actas VII Congreso Internacional de Estudos Galegos. Mulleres en Galicia. Galicia e os outros pobos da Península. Barcelona 28 31 de maio de 2003*, 603-616. Sada - A Coruña: Ediciós do Castro & Asociación Internacional de Estudos Galegos (AIEG) & Universitat de Barcelona.

Núñez de Toledo, Hernán (1555). *Refranes o proverbios en romance*. Salamanca: Juan de Canova.

Olivera Serrano, César (2005). *Beatriz de Portugal. La pugna dinástica Avís-Trastámara*. Santiago de Compostela: Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento.

Palencia, Alfonso de (1909): *Guerra de Granada*. Trad. de A. Paz y Meliá. Madrid: Tipografía de la Revista de Archivos.

Palencia, Alfonso de (1974): *Cuarta Década de Alonso de Palencia*. Trad. de J. López de Toro. Tomo II. Madrid: Real Academia de la Historia.

Pensado, José Luis (1985). *El gallego, Galicia y los gallegos a través de los tiempos*. A Coruña: La Voz de Galicia.

Pensado, José Luis (1999) [1982]. "Evaluación del asturiano entre las lenguas de España", *Lletres Asturianas*, 1, 28-40 [Reeditado en *Estudios Asturianos*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana].

Peres Vigo, A. (2020). "Do supremacismo á xenofobia: o idioma galego no pensamento castelán (séculos XV-XVII)", *Revista Galega de Filoloxía*, 21, 139-171. Dispoñíbel en <https://doi.org/10.17979/rgf.2020.21.0.7344>

Polín, Ricardo (1994). *A poesía lírica galego-castelá (1350-1450)*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.

Rey Sánchez, Generosa (2010). *Lenguas y dialectos hispánicos en los villancicos del siglo de oro. Edición de villancicos españoles del siglo XVII (1621-1700)*. Tese de doutoramento. Universidad de Salamanca.

Rodríguez Sánchez, Francisco (2015) [1976]. *Conflicto lingüístico e ideoloxía na Galiza*. Santiago de Compostela: Laiovento.

Saavedra, Pegerto (2010). "La Galicia que vio nacer y crecer a Gregorio Fernández", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 57/123, 273-298. Dispoñíbel en <https://doi.org/10.3989/ceg.2010.v57.i123.80>

Saco Arce, Juan Antonio (1987) [1881]. *Literatura popular de Galicia: colección de coplas, villancicos, diálogos, romances, cuentos y refranes gallegos*. Ed. J. L. Saco Cid. Ourense: Deputación de Ourense.

Varela Barreiro, Francisco Xavier, & Pichel Gotérrez, Ricardo (2016). "Galego-portugués e castelán na Galiza do século XV: retrincos significativos na documentación xudicial da colección da catedral de Lugo". En Mariño Paz, Ramón, & Varela Barreiro, Francisco Xavier (eds.), *A lingua galega no solpor medieval*, 97-120. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.

Zaharescu, Ana-Maria (2017). *Las Letras de Fernando de Pulgar, nueva edición, estudio preliminar y notas*. New York: City University of New York. Dispoñíbel en: https://academicworks.cuny.edu/gc_etds/2054 (Consultado en 18.04.2022).

<https://revistas.udc.es/index.php/rgf>

Edita

Servizo de Publicacións da Universidade da Coruña,
co patrocinio de ILLA (Grupo de Investigación Lingüística
e Literaria Galega)

Dirección

Teresa López, Universidade da Coruña (España)
Xosé Manuel Sánchez Rei, Universidade da Coruña (España)

Secretaría

Carlos-Caetano Biscaíno-Fernandes, Universidade da Coruña (España)

Consello de Redacción

Ana Bela Simões de Almeida, University of Liverpool (Reino Unido)
Pere Comellas Casanova, Universitat de Barcelona (España)
Iolanda Galanes, Universidade de Vigo (España)
Leticia Eirín García, Universidade da Coruña (España)
Carlinda Fragale Pate Núñez, Universidade Estadual do Rio de Janeiro (Brasil)
Xavier Varela Barreiro, Universidade de Santiago de Compostela (España)
Xaquín Núñez Sabarís, Universidade do Minho (Portugal)

Comité asesor

Ana Acuña, Universidade de Vigo (España)
Olga Castro, University of Warwick (Reino Unido)
Regina Dalcastagnè, Universidade de Brasília (Brasil)
Manuel Fernández Ferreiro, Universidade da Coruña (España)
Roberto Francavilla, Università degli studi di Genova (Italia)
Ana Garrido, Uniwersytet Warszawski (Polonia)
José Luiz Fiorin, Universidade de São Paulo (Brasil)
Xoán Luís López Viñas, Universidade da Coruña (España)
Xoán Carlos Lagares, Universidade Federal Fluminense de Niterói (Brasil)
Sandra Pérez López, Universidade de Brasília (Brasil)
Maria Olinda Rodrigues Santana, Universidade de Trás-Os-Montes
e Alto Douro (Portugal)

Comité científico

Silvia Bermúdez, University of California, Santa Barbara (Estados Unidos)
Evanildo Bechara, Universidade Federal do Rio de Janeiro (Brasil)
Ângela Correia, Universidade de Lisboa (Portugal)
Carme Fernández Pérez-Sanjulián, Universidade da Coruña (España)
Manuel Ferreiro, Universidade da Coruña (España)
Maria Filipowicz, Uniwersytet Jagiellonski (Polonia)
Xosé Ramón Freixeiro Mato, Universidade da Coruña (España)
María Pilar García Negro, Universidade da Coruña (España)
Helena González Fernández, Universidade de Barcelona (España)
Xavier Gómez Guinovart, Universidade de Vigo (España)
Pär Larson, CNR - Opera del Vocabolario Italiano, Florencia (Italia)
Ana Maria Martins, Universidade de Lisboa (Portugal)
Kathleen March, University of Maine (Estados Unidos)
Mária Aldina Marques, Universidade do Minho (Portugal)
Inocência Mata, Universidade de Lisboa (Portugal)
Juan Carlos Moreno Cabrera, Universidad Autónoma de Madrid (España)
Andrés Pociña, Universidade de Granada (España)
Eunice Ribeiro, Universidade do Minho (Portugal)
José Luís Rodríguez, Universidade de Santiago de Compostela (España)
Marta Segarra, CNRS (Francia) / Universitat de Barcelona (España)
Sebastià Serrano, Universitat de Barcelona (España)
Ataliba T. de Castilho, Universidade de São Paulo (Brasil)
Telmo Verdelho, Universidade de Aveiro (Portugal)
Mário Vilela, Universidade do Porto (Portugal)
Roger Wright, University of Liverpool (Reino Unido)

Cadro de honra

Álvaro Porto Dapena (1940-2018), Universidade da Coruña (España)
José Luis Pensado (1924-2000), Universidade de Salamanca (España)
Rafael Lluís Ninyoles (1943-2019), Conselleria de Educació i Ciència,
Generalitat Valenciana (España)

Depósito legal/ C584/2000
ISSN/ 1576-2661
ISSN-e 2444-9121
Deseño/ Novagarda